

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De verdeling van de welvaart

van Dam, P.H.

Publication date

2022

Document Version

Final published version

Published in

De Politieke Partij Radikalen

License

Article 25fa Dutch Copyright Act (<https://www.openaccess.nl/en/in-the-netherlands/you-share-we-take-care>)

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Dam, P. H. (2022). De verdeling van de welvaart. In *De Politieke Partij Radikalen: Macht uit het zadel* (pp. 37-73). Boom.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Christoph van den Belt, Marieke Oprel,
Hans Krabbendam en Wim van Meurs (redactie)

De Politieke Partij Radikalen (PPR), 1968-1990

Macht uit het zadel

Met bijdragen van:

Maarten van den Bos
Peter van Dam
Liesbeth van de Grift
Chris Hietland
Wim de Jong,
en anderen

Boom – Amsterdam

Deze uitgave is mede tot stand gekomen met financiële ondersteuning van het Nuyensfonds, het Dr. Schaepmanfonds, de Vrienden van het KDC en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Afbeelding omslag: Campagneposter 1974 Fiets. Ontwerp Ton Wegman [IISG]
Omslagontwerp: René van der Vooren
Vormgeving binnenwerk: Pieter Kers

© 2022 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789024451340
NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

INHOUD

Inleiding: Een thematische geschiedenis van de Politieke Partij Radikalen <i>Christoph van den Belt en Marieke Oprel</i>	9
VENSTER: Het maagdelijke land van beloften: de PPR in Flevoland <i>Melle van Dammen</i>	12
VENSTER: De PPR-vrouwen: de hunkering naar invloed <i>Inge Abbink en Christoph van den Belt</i>	16
VENSTER: Geitenwollen sokken en een krop onbespoten sla: de partijcultuur van de PPR <i>Margit van der Steen</i>	20
1: De PPR en de lange jaren zeventig <i>Liesbeth van de Grift</i>	23
VENSTER: Jacques Aarden: wel aartsvader, maar niet echt thuis in de PPR <i>Alexander van Kessel</i>	26
VENSTER: Michel van Hulsten en het streven naar een progressieve volkspartij <i>Mari Smits</i>	30
VENSTER: Henk Waltmans: idealen in een weerbarstige werkelijkheid <i>Jan Willem Brouwer</i>	34
2: De verdeling van de welvaart <i>Peter van Dam</i>	37
VENSTER: Van vakbond naar voorhoede <i>Pieter Beutler</i>	42
VENSTER: ‘Wie het zwaard grijpt, zal door het zwaard omkomen’ <i>Pieter Beutler</i>	50
VENSTER: Vrolijk Links in Assen <i>Pieter Beutler</i>	58
VENSTER: De Utrechtse Migrantenraad: het paradepaardje dat roemloos ten onder ging <i>Pieter Beutler</i>	66
VENSTER: Richtingenstrijd in het Rotterdamse aktiecentrum <i>Jelle Mars</i>	74

3: Voorlopers in een gidsland. De vredespolitiek van de radicalen	
<i>Maarten van den Bos</i>	77
VENSTER: Harry van Doorn: veelzijdig, rechtlijnig en eigenzinnig	
<i>Kris van der Aar</i>	84
VENSTER: Het Bas-effect	
<i>Geert Pool</i>	94
VENSTER: Dilia van der Heem: omdat het om mensen gaat	
<i>Jantine Oldersma</i>	106
4: Radicale zeggenschap. De PPR en het ideaal van een democratische maatschappij	111
<i>Wim de Jong</i>	
VENSTER: Pier van Gorkum: het radicale buitenbeentje van de PPR	
<i>Anne Bos</i>	124
VENSTER: Ria Beckers: een vrouw uit één stuk	
<i>Anneke Ribberink</i>	134
VENSTER: 'Kritiek op Europa? Stem dan écht progressief'	
<i>Hilde Reiding</i>	144
5: Grenzen aan de groei. Milieu als speerpunt van de radicalen	
<i>Chris Hietland</i>	149
VENSTER: 'De man als vijand': het feminiseringscongres van 1984	
<i>Hilde Lavell</i>	160
VENSTER: De eenzame voorhoedepartij in Europa	
<i>Pieter Beutler</i>	170
VENSTER: 'Small is beautiful': Peter Lankhorst: gemeenteraadslid, Tweede Kamerlid, fractievoorzitter PPR (1974-1994)	
<i>Carla Hoetink</i>	180
Epiloog: Actualiteit en nostalgie na een halve eeuw	189
<i>Wim van Meurs</i>	
Dankwoord	197
Noten	199

Bijlagen <i>Pieter Beutler</i>	229
Bijlage 1: Tijdslijn partijgeschiedenis	230
Bijlage 2: Fractieleden PPR in de Tweede Kamer	233
Bijlage 3: Fractieleden PPR in de Eerste Kamer	234
Bijlage 4: Fractieleden PPR in het Europees Parlement	235
Bijlage 5: Verkiezingsuitslagen 1971-1989	236
Bijlage 6: Ledenaantallen 1968-1989	237
Bijlage 7: Bronnencollecties	238
Illustratieverantwoording	239
Personenregister	241
Over de auteurs	245

2: DE VERDELING VAN DE WELVAART¹

Peter van Dam

In 1968 legde de spreekbuis van de PPR, *Radikalen-krant*, een duidelijk verband tussen armoede in de wereld en in het eigen land:

Nu gaat het erom, vindt de PPR, solidair te zijn met de anderen, die achter liggen. De samenwerking met de arme landen is dus een voornaam programmapunt van de PPR. Zo goed als de partij er trouwens ook in Nederland veel aan gelegen is de achterblijvers vooruit te helpen.²

Dolf Coppes bij opening wereldwinkel Amstelkerk, 18 september 1971.

Welke plek past beter bij de PPR dan de wereldwinkel? Op deze foto zien we hoe het prominente PPR-lid Dolf Coppes deelnam aan de opening van zo'n wereldwinkel in Amsterdam. Aan het begin van de jaren zeventig schoten zulke winkels overal in Nederland als paddenstoelen uit de grond. Aanvankelijk heetten ze soms 'derdewereldwinkel', maar algauw alleen nog

‘wereldwinkel’, omdat het niet alleen om de derde wereld moest gaan. Het waren geen winkels zoals wij het woord tegenwoordig begrijpen, eerder actiecentra. Net als de PPR vertrokken wereldwinkelgroepen vanuit kritiek op de ongelijke verdeling van de welvaart tussen arme en rijke landen, om vervolgens de verhoudingen voor de eigen huisdeur op de korrel te nemen: veranderingen in de wereld moesten in Nederland beginnen. Wereldwinkels waren in de jaren zeventig verzamelplaatsen voor acties rondom thema’s als welvaartsdeling, vrede, milieu en emancipatie.

Zoals wereldwinkels met hun bonte combinatie van actiethema’s en vormen niet goed passen in bekende kaders van activisme, zo is de PPR niet makkelijk te vangen als politieke partij. De PPR beschouwde zichzelf als een actiepartij, die parlementaire kritiek wilde verbinden met allerlei vormen van maatschappelijk activisme. Daarom verdienen ook de activiteiten van partijleden buiten de institutionele politiek de aandacht. De plaatselijke afdelingen van de PPR functioneerden echter eerder als ontmoetingsplaatsen en podia dan dat ze zelf acties op touw zetten. Dat maakt het soms moeilijk om een eigen aandeel of gezicht van de PPR te bepalen. Toch kwam dat rondom de vraag naar de verdeling van de welvaart door de jaren heen wel naar voren.

Veel mensen die toetraden tot de PPR hadden zich al eerder ingezet voor een eerlijke verdeling van de welvaart. Zo trad een opvallende figuur in 1970 namens de PPR toe tot de gemeenteraad in Kerkrade. Kersvers raadslid Paul Meijs was tot ver buiten de stad bekend als de ambitieuze voortrekker van de sos (Steun Onderontwikkelde Streken, vanaf 1972 Stichting Ontwikkelings-Samenwerking), die handwerkproducten uit zogenoemde ontwikkelingslanden importeerde om ze in West-Europa te verkopen. ‘Geen hulp, maar handel’ was het motto – als producenten in armere landen de kans kregen om eigen bedrijven op te bouwen, zouden ze economisch op eigen benen kunnen staan en niet op ontwikkelingshulp aangewezen blijven. Tot 1964 was Meijs een actief lid geweest van de KVP. Vooral voor de jongerenorganisatie van de KVP had hij zich ingezet. De Stichting sos was zelf een uitvloeisel van zijn werk met jongeren, want ze was voortgekomen uit een inzamelingsactie die katholieke jongeren ten behoeve van geloofsgenoten op Sicilië hadden opgezet.³ Binnen die partij kregen de activistische jongeren en medestanders als Meijs echter geen ruimte voor hun nieuwe initiatieven. Daarom belandde hij net als veel andere ontevreden KVP’ers bij de PPR.

De ontwikkeling van activistische KVP’er tot PPR-raadslid die Meijs had doorgemaakt was vergelijkbaar met die van veel andere PPR-leden. Ze waren teleurgesteld geraakt in traditionele politieke partijen, maakten zich zorgen om de wereld voorbij de Nederlandse grenzen en vonden in de PPR een partij waar hun activisme gewaardeerd werd. Veel leden van de jonge partij deelden Meijs’ zorg om een rechtvaardig economisch perspectief voor wat ‘de derde wereld’ was gaan heten. Velen van hen waren net als Meijs betrokken

bij organisaties en campagnes die zich hiervoor inzetten. Ze verkochten producten van de Stichting sos om producenten op weg te helpen, wezen met publiciteitscampagnes op de onrechtvaardige structuur van de wereldhandel, bemensten wereldwinkels en steunden initiatieven voor internationale solidariteit.⁴

De PPR kwam op in een periode waarin de verdeling van de nationale en internationale welvaart op losse schroeven kwam te staan. Door groeiende productie, stijgende lonen en mondiale handelsnetwerken hadden mensen in Nederland meer te besteden en meer te kiezen. De angst voor sociale onrust als gevolg van armoede en internationale spanningen door ongelijke verhoudingen zat na twee wereldoorlogen en talrijke revoluties en revolutiepogingen diep. Ook in de Nederlandse politiek waren de grote partijen gericht op het bevorderen van welvaart, die werd gezien als een garantie voor vrede.⁵ De kritiek op de ‘consumptiemaatschappij’, waarin mensen uit het oog zouden verliezen wat echt belangrijk was, zwol sinds de jaren vijftig echter aan.⁶ Critici wezen erop dat meer bezit mensen niet per se gelukkiger maakte en dat niet iedereen evenzeer profiteerde van de welvaartsstijging. In de jaren vijftig en zestig trok vooral de scheefgroei tussen verschillende delen van de wereld de aandacht. Dat leidde in de internationale politiek tot initiatieven op het gebied van wat ‘ontwikkelingssamenwerking’ ging heten.

Ook vanuit de samenleving kwamen campagnes rondom dit onderwerp op. Zo richtte een groep geëngageerde burgers in 1956 de Nationale Organisatie Voor Internationale Bijstand (Novib) op om geld in te zamelen voor internationale hulpacties, wat op brede steun in politiek en samenleving kon rekenen.⁷ Die steun vertaalde zich in de tweede helft van de jaren zestig in pogingen om de structuur van de wereldhandel in Nederland op de kaart te zetten. In de jaren zestig had een grote groep landen uit Azië, Afrika en Zuid-Amerika de handen ineengeslagen om een politieke oplossing voor de mondiale ongelijkheid te bereiken. Wereldhandelsconferenties, internationaal bekend als United Nations Conferences on Trade and Development (UNCTAD), maakten de mondiale ongelijkheid zichtbaar voor het publiek in Nederland. De politieke onwil van de rijke landen om hier iets aan te doen bleek uit het gebrek aan concessies tijdens de conferenties even duidelijk. Dat was voor veel mensen onverteerbaar en leidde tot een golf aan campagnes om allereerst de politiek tot actie te bewegen.⁸

Nadat ongelijkheid in de jaren zestig vooral in een internationaal perspectief werd gezien, stond het thema vanaf de jaren zeventig ook in eigen land weer op de agenda. Economische groei was in de voorgaande jaren bijna vanzelfsprekend geworden, maar die vanzelfsprekendheid verdween als sneeuw voor de zon door toedoen van de oliecrisis, stijgende inflatie en teruglopende werkgelegenheid. Door toedoen van de acties van feministische groepen als Man-Vrouw-Maatschappij en Dolle Mina voor meer gelijkheid

tussen mannen en vrouwen kwam daar de vraag naar de rol van vrouwen op de arbeidsmarkt bij. Juist bij dat vraagstuk was de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen overduidelijk: vrouwen werkten minder en verdienden minder, zelfs als ze hetzelfde werk deden als mannen. De bakens werden verzet en luidden een periode 'na de bloei' in, die in veel opzichten tot vandaag de dag aanhoudt: de toenemende macht van grote bedrijven die arbeid zo veel mogelijk door technologie vervingen, economische politiek die allereerst op het bevorderen van productie gericht was, het primaat van de persoonlijke autonomie.⁹ Hoe kon de naoorlogse welvaart mondiaal en nationaal rechtvaardig verdeeld worden?

De zoektocht van de PPR naar een rechtvaardige welvaartsdeling is tekenend voor de ideologische en praktische vragen die de jaren na de wederopbouw kenmerkten. In plaats van de ideologische keuze tussen communisme en vrije markt kwam de vraag centraal te staan hoe de vrije markt op een rechtvaardige manier ingericht kon worden. De leden van de PPR waren kritisch op een samenleving die gedomineerd werd door het kapitalisme, en ontwikkelden op basis van die kritiek voorstellen voor een samenleving waarin plaats was voor een vrije markt zonder dat die de samenleving domineerde. Naast de vraag naar de maatregelen die nodig waren om dat te bereiken, stond ook ter discussie waar de verandering zou moeten beginnen. Konden internationale afspraken de verhoudingen in de wereld rechtvaardiger maken, of was het beter om in Nederland te beginnen? De worsteling met die vragen kwam naar voren bij de PPR-initiatieven om een rechtvaardigere verdeling van de welvaart te bereiken op de terreinen van ontwikkelingssamenwerking, selectieve groei en basisinkomen.

Ontwikkeling: op zoek naar de wortels van ongelijkheid

Ontwikkelingssamenwerking was een cruciaal thema bij de opkomst van de PPR eind jaren zestig. Een ledenonderzoek in 1970 wees uit dat veel mensen die vroeger KVP stemden lid waren geworden vanwege de standpunten die de PPR op dit terrein innam.¹⁰ Tijdens het oprichtingscongres van de partij in 1968 stelde voormalig KVP-minister Pieter Bogaers dat 'samenwerking met de ontwikkelingslanden' een van de dringendste kwesties was. Bogaers, die de eerste voorzitter van de PPR zou worden, verwees naar de pauselijke encycliciek *Populorum Progressio* om dat te onderbouwen: 'Het moderne woord voor vrede is ontwikkeling,' citeerde hij, en hij hoopte dat de nieuwe partij erin zou slagen 'de gehele Nederlandse politiek door de bekommernis om de nood in de arme landen' te doordringen.¹¹ Als een van de boegbeelden van de partij belichaamde Bas de Gaay Fortman van meet af aan de betrokkenheid bij dit onderwerp, mede doordat hij vanaf 1967 tot en met 1971 als docent in

Zambia had gewerkt. Michel van Hulten vertrok met zijn gezin na zijn staatssecretariaat naar Mali als ontwikkelingswerker. Een ruime meerderheid van de oud-leden gaf terugblikkend eveneens aan dat ontwikkelingssamenwerking in de jonge jaren van de partij een cruciaal onderwerp was (32 procent 'belangrijk', 35 procent 'uitermate belangrijk').¹²

In de omgang met het onderwerp ontwikkelingssamenwerking is goed te zien hoe de PPR in haar eerste jaren een integrale visie ontwikkelde op de toekomst van wat 'de kapitalistische samenleving' heette. Het kapitalisme kwam daarbij naar voren als de oorzaak van de problemen van mens en milieu ver weg en dichtbij. De aanzet om na te denken over onrechtvaardige economische structuren kwam voor een belangrijk deel uit de zogenoemde derde wereld. Economen en politici uit Zuid-Amerika, Afrika en Azië stelden dat hun landen economisch achtergesteld werden door de economische politiek van de rijke landen. Naarmate meer landen uit deze regio's onafhankelijk werden, konden zij onder meer in de Verenigde Naties hun stem laten horen. De discussies over de structuur van de wereldhandel in internationale fora als de Wereldhandelsconferenties in 1964 en 1968 trokken internationaal veel aandacht en onderstreepten voor velen dat er nog geen sprake was van een eerlijke verdeling van de welvaart.¹³

Aanvankelijk vonden veel partijleden ontwikkelingssamenwerking belangrijk in het licht van de Koude Oorlog. Deze betrokkenheid kwam bijvoorbeeld naar voren rondom de Vredesweek in 1969. Daarin draaide het dat jaar om de vraag hoe de Nederlandse samenleving moest veranderen om internationale ontwikkelingssamenwerking mogelijk te maken.¹⁴ Sinds 1967 organiseerden de grootste kerkgenootschappen van Nederland, die samenwerkten in het Interkerkelijk Vredesberaad, jaarlijks zo'n Vredesweek. De achterban van de PPR was nauw betrokken bij dit initiatief. De mondiale ongelijkheid was ondanks de aandacht voor ontwikkelingssamenwerking van regeringsleiders in de voorgaande jaren alleen maar toegenomen. Vooral tijdens de Wereldhandelsconferenties in 1964 en 1968 was pijnlijk duidelijk geworden dat de vertegenwoordigers van de rijke landen niet van zins waren de structuren van de wereldhandel zodanig te wijzigen dat hier verandering in kon worden gebracht. Daarom startte een groep activisten in Amsterdam en andere steden in de herfst van 1968 de 'rietsuikeractie'. Aan de hand van rietsuiker konden ze laten zien dat mensen in minder welvarende landen niet door eigen schuld arm waren, maar door de politieke beslissingen van regeringsleiders die rietsuiker met behulp van invoerheffingen kunstmatig duur maakten. De actiegroep Sjaloom, waarin katholieke en protestantse christenen samenwerkten, nam de coördinatie al snel over en hielp de actie uitgroeien tot een internationaal fenomeen.¹⁵

De Vredesweek sloot in 1969 aan bij deze nieuwe insteek door aandacht te vragen voor de veranderingen die in de rijke landen nodig waren om

ontwikkelingssamenwerking een kans van slagen te geven. Dat betekende dat de PPR ervoor moest zorgen dat de Nederlandse politiek een andere koers insloeg, maar evenzeer dat de bevolking zich aangesproken moest voelen. Het ging immers niet goed, en dat was niet alleen de schuld van politici: 'We zullen de mensen ervan moeten overtuigen, omdat er anders nooit een mentaliteitsverandering komt. We moeten gaan bewijzen, dat het in hun directe omgeving al niet goed zit met de structuren, waarbij ze zelf betrokken zijn, waarin ze zelf meewerken,' spoorde Gerard van Pijkeren zijn partijgenoten in de aanloop naar de Vredesweek aan.¹⁶

In het partijprogramma van datzelfde jaar stond de zorg om andere delen van de wereld zelfs voorop. Een jaar eerder heette het in het ontwerp-programma al 'Het werkterrein is de wereld' en opende het programma met de volgende woorden: 'Het gaat er niet om hoe machtsblokken of regeringen overeind gehouden kunnen worden, maar hoe mensen worden geholpen. De arme landen moeten sneller welvarend worden dan de rijke landen nog rijker.'¹⁷ In vergelijkbare bewoordingen zette ook het eerste officiële partijprogramma de verdeling van de mondiale welvaart voorop. In Nederland waren de afgelopen vijftig jaar qua ongelijkheid 'de ergste misstanden weggewerkt'. Daarom was het nu tijd om de positie van 'de anderen, die achter liggen' te verbeteren. Die 'achterblijvers' waren niet alleen ver van huis te vinden: 'Met name de burgers, die op alle terreinen in het verdomhoekje zitten – onderwijs, huisvesting, cultuur – hebben recht om met voorrang geholpen te worden.'¹⁸

In de daaropvolgende jaren werkten verschillende partijideologen het idee uit dat de PPR zich moest inzetten voor mensen die waar dan ook door ongelijkheid geraakt werden. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 analyseerde partijlid Leendert van Pelt dat de PPR dicht bij de PvdA stond waar het ging om het bestrijden van ongelijkheid in Nederland. Daarom lag het voor de hand dat de PPR zich zou profileren op het onderwerp ontwikkelingssamenwerking. Dat was echter niet alleen een onderwerp voor internationale politiek. Juist de relatie tussen de problemen in de 'derde wereld' en de structuren in West-Europa moest vooropstaan.¹⁹ De kandidaten die bij de volgende verkiezingen naar voren geschoven werden, zouden ervaring moeten hebben met de thema's waarmee de PPR zich kon profileren. Van Pelt dacht bijvoorbeeld aan mensen uit activistische kring, en noemde daarbij organisaties als de actiegroep Sjaloom, het Interkerkelijk Vredesberaad, het Angola Comité en 'de Kritische Vakbeweging'.²⁰

Impliciet ging het degenen die ontwikkelingssamenwerking voorop wilden zetten zo bezien niet alleen om een eigen, maar ook om een activistischer profiel van de PPR. In een eerste overzicht van de vroege geschiedenis van de partij sprak Fred van Ginneken in deze context van een strijd tussen een 'vakbondsvleugel' van voormalig KVP-leden en mensen die actief waren binnen de vakbeweging enerzijds, en anderzijds een 'rietsuikervleugel' van

leden die aansluiting zochten bij buitenparlementaire actiegroepen. Volgens Van Ginneken kreeg de rietsuikervleugel begin jaren zeventig de overhand, toen bleek dat de vakbeweging niet openstond voor samenwerking en de toeloop uit de confessionele partijen stagneerde.²¹ Het zoeken naar een onderscheidend profiel binnen de coalitie met de ‘progressieve’ partijen PvdA en D66 speelde de voorstanders van een nadruk op ontwikkeling gezien het voorgaande eveneens in de kaart.

De groeiende invloed van partijleden die internationale welvaartsdeling vooropstelden, leidde er dus niet toe dat het eigen land uit beeld verdween, integendeel. Juist degenen die zich inzetten voor solidariteit met armere landen zochten de oplossing steeds nadrukkelijker in Nederland. De hoop op snelle hervormingen via internationaal overleg vervloog echter aan het begin van de jaren zeventig, toen bleek dat ook de Wereldhandelsconferentie van 1972 ondanks alle internationale en nationale druk geen noemenswaardige verbeteringen opleverde voor de landen in het mondiale zuiden. Daardoor kwam alle nadruk te liggen op wat dichterbij huis nu al haalbaar was.

In dit meer plaatselijk gerichte activisme gingen de zogenoemde wereldwinkels een belangrijke rol spelen. De allereerste dergelijke winkel ter wereld was in 1969 in Breukelen opgericht. Doordat de Stichting sos producten zonder betaling vooraf beschikbaar stelde, konden zulke groepen meteen beginnen met het verkopen van producten uit ontwikkelingslanden. Daarnaast besteedden ze vooral veel aandacht aan het informeren van bezoekers over ongelijkheid in de wereld door middel van posters, folders, lezingen en acties.²² Wereldwinkels groeiden uit tot belangrijke verzamelaars voor mensen die zich bezighielden met ontwikkelingssamenwerking, maar ook met milieukwesties, verzet tegen nucleaire energie, vredesactivisme, emancipatie van vrouwen en mensenrechten. Heel wat PPR-leden waren plaatselijk actief in wereldwinkelgroepen, vele anderen wisten ze incidenteel te vinden. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 spoorde het campagne team bijvoorbeeld medestanders aan om wereldwinkels te benaderen om ze over de PPR te vertellen.²³

De partij noemde zich al vanaf haar oprichting radicaal, maar begin jaren zeventig begon de maatschappijanalyse van de PPR aanmerkelijk radicaler te klinken. De teleurstellingen over wat er in de nationale en internationale politiek de voorgaande jaren ondanks de vele maatschappelijke acties bereikt was, het gebrek aan enthousiasme bij confessionele kiezers en vakbondsleden, en de toegenomen aandacht voor de macht van grote bedrijven droegen daaraan bij. De voormalige priester Dolf Coppes, een van de oprichters van de actiegroep Sjaloorn, was in 1972 voorzitter van de PPR geworden. In het jaar waarin de PPR toetrad tot de regering-Den Uyl legde hij de leden een discussiestuk voor, waarin hij probeerde de maatschappijvisie van de PPR aan te scherpen. Dit discussiestuk bundelde de kritiek op onrechtvaardige

structuren door zich op het kapitalistisch systeem te richten. Stonden in het program van 1969 de nationale en internationale welvaartsdeling nog los van elkaar, nu zag Coppes ze als twee kanten van dezelfde medaille. Welvaartsverschillen in binnen- en buitenland waren het gevolg van ‘sociaal-ekonomiese wanorde’ die gericht was op ‘nuttigheid, produktiviteit, efficiency.’²⁴

Vanuit dit perspectief was ontwikkelingsamenwerking geen zaak gericht op arme landen, maar iets waar overall aan gewerkt moest worden. ‘Zowel het bestrijden van het kapitalistische systeem als het opbouwen van een nieuwe sociaal-ekonomiese orde is een gezamenlijke opgave,’ vond Coppes. ‘Aan beide kanten van de grens tussen rijk en arm zal aan een en hetzelfde plan van democratisering van het ekonomiese leven moeten worden gewerkt.’ Om een alternatief voor het kapitalisme te vinden keek hij niet naar de Sovjet-Unie, maar naar de ‘derde wereld’. De Argentijnse christelijke vakbondsleider Emilio Máspero had bijvoorbeeld uiteengezet hoe een combinatie van internationale en nationale coördinatie van de economie en meer zelfbestuur binnen bedrijven zou leiden tot een systeem waarin de economie ondergeschikt was aan de wensen van de bevolking.²⁵

Coppes had kennis kunnen nemen van de ideeën van mensen als Máspero dankzij de internationale netwerken van vakbondsleiders. Dankzij deze contacten was Máspero een van de sprekers op het internationale congres van ontwikkelingsactivisten dat in 1970 in Egmond aan Zee had plaatsgevonden, waar ook Coppes aanwezig was. Bijna letterlijk citeerde het discussiestuk Máspero’s strijdlustige oproep aan de toenmalige congresdeelnemers: ‘De armoede en de onderdrukking in de wereld is een monster, waarvan de kop in het rijke noorden zit. Die kop moet worden aangevallen. Tegenover het systeem van het kapitalisme dat tot uitbuiting leidt, moet een demokratiese ordening komen, op alle terreinen.’²⁶

Het geluid dat de PPR in dit discussiestuk liet horen werd door een meerderheid van de achterban tijdens een partijcongres in 1972 omarmd. Het was niet alleen opvallend radicaal in vergelijking met eerdere programmateksten van de partij zelf.²⁷ Het was ook veel meer uitgesproken dan de maatschappijvisie die was verwoord in het programma dat PvdA, D66 en PPR samen hadden opgesteld in *Keerpunt 1972*, het programma dat de basis was voor het kabinet-Den Uyl. Daarin waren losse hoofdstukken gewijd aan ‘Welvaartsdeling in Nederland’ en ‘Welvaartsdeling in de wereld’. Ze presenteerden pragmatische maatregelen om eerlijker welvaartsdeling te bereiken: het verhogen van het minimumloon, gelijke beloning van mannen en vrouwen, een vast aandeel van de nationale begroting voor ontwikkelingshulp, en het opheffen van handelsbelemmeringen voor ontwikkelingslanden.²⁸ Na de publicatie van *Keerpunt 1972* maakten PPR-leden in verschillende publicaties duidelijk achter het akkoord te staan, maar zelf de samenhang tussen welvaartsdeling ver weg en dichtbij belangrijk te vinden als onderdeel van een

strijd tegen kapitalisme en voor democratisering.²⁹ Het hele bestaan van de partij lang bleven woordvoerders van de PPR dit standpunt herhalen als het ging over ontwikkelingssamenwerking: het veranderen van het doen en denken in de eigen omgeving was een cruciale stap bij het verbeteren van de onderlinge verhoudingen in de wereld. Ontwikkelingssamenwerking was geen zaak van zuiver economische berekeningen, maar een kwestie van bewustwording, democratisering en het afzien van eigen economisch voordeel. Tot aan de fusie bleef op dit terrein de koers: ontwikkelingsprojecten moesten de zelfstandigheid van de doelgroep bevorderen en projecten in Nederland waren belangrijk om de structuren die wereldwijde ongelijkheid in stand hielden bloot te leggen en te veranderen.

Sociale grenzen aan de groei

Het kapitalistische systeem waar Coppes in het discussiestuk uit 1972 zijn pijlen op richtte, was volgens deze analyse ook de oorzaak van de milieuproblemen die vanaf hetzelfde jaar internationaal veel aandacht trokken. Al eerder waren er zorgen over de gevolgen van industriële productie van vooral voedingsmiddelen voor de volksgezondheid. Als gevolg van de discussies over het rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de groei*, richtte die aandacht zich nu op de wereldwijde schaal van het probleem en het dreigende tekort aan grondstoffen.³⁰ Het invloedrijke rapport van de eerste conferentie van de Verenigde Naties over het milieu hield de lezers de waarschuwing voor, dat er *Niet meer dan één aarde* was.³¹ Coppes en zijn medestanders meenden dat de sociale en ecologische problemen niet los van elkaar gezien konden worden: ‘De armoede in de derde wereld en de milieuproblemen bij ons hebben een en dezelfde oorzaak: het vrije, op winst gerichte productie- en handelssysteem,’ stelde hij.³²

De reacties op *Grenzen aan de groei* zijn de afgelopen jaren vooral in het licht van de geschiedenis van het denken over het milieu geplaatst. Het maatschappelijke en politieke debat over ‘selectieve groei’ dat opkwam naar aanleiding van de twijfels over de toekomst van de economie richtten zich echter net zo goed op de sociale grenzen aan de groei. Hoe kon de economie groeien zonder dat het welzijn van mensen in Nederland en andere delen van de wereld eronder leed? De analyses van het internationale handelsstelsel van vooraanstaande economen als Jan Tinbergen en Harry de Lange hadden in de loop van de jaren zestig al veel mensen in Nederland overtuigd van het idee dat economische groei in zijn huidige vorm op lange termijn niet houdbaar was, omdat de welvaart internationaal niet eerlijk verdeeld werd.³³ De opmerkelijke populariteit van acties als de rietsuikeractie en van wereldwinkels onderstreepte dat veel mensen deze analyse niet alleen in theorie deelden, maar ook mee

wilden werken aan initiatieven die mondiale ongelijkheid in de praktijk wilden aanpakken. De PPR-leden ontplooiden in de loop van de jaren zeventig rondom milieu en leefbaarheid een veelvoud aan praktische activiteiten.³⁴ Het bleek echter veel moeilijker de sociale consequenties van de grenzen aan de groei in het dagelijks leven te adresseren.

Allereerst probeerden activisten in Nederland nogmaals de internationale onderhandelingen te beïnvloeden om tot hervormingen te komen. In aanloop naar de derde Wereldhandelsconferentie in 1972 in Santiago de Chili spanden wereldwinkelgroepen zich in om het onderwerp op de kaart te zetten. Via de publieke opinie wilden ze druk uitoefenen op Nederlandse beleidsmakers om bij te dragen aan een doorbraak in de onderhandelingen over eerlijker handelsvoorwaarden voor landen die veel grondstoffen en relatief weinig industriële producten op de markt brachten. Omdat de conferentie plaatsvond in het land waar de socialist Salvador Allende met een progressieve coalitie vreedzaam aan de macht was gekomen, waren de verwachtingen hooggespannen. Net als tijdens de voorgaande conferenties draaide de bijeenkomst echter uit op een deceptie.³⁵ In de jaren die volgden spande de Nederlandse regering zich bij monde van de nieuwe minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk nog wel in voor een Nieuwe Internationale Economische Orde, maar het geloof in een doorbraak op internationaal vlak was bij de meeste sympathisanten van de rietsuikeractie en de wereldwinkels vervlogen.³⁶

De campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1972, de verkiezingsoverwinning en de aansluitende formatie leidden ertoe dat er vanuit de PPR weinig aandacht was geweest voor de internationale handelsconferentie. Waarschijnlijk was de achterban via het engagement in organisaties als Novib en Sjaloom en via het engagement in plaatselijke wereldwinkels wel betrokken geweest. Tegelijk bleek rondom het activisme voor zogenoemde ontwikkelingslanden dat mensen vooral op zoek waren naar manieren om zelf een steentje bij te dragen. De PPR riep bijvoorbeeld haar gemeenteraadsliden en actiecentra op om een stad in Bangladesh te benaderen om een directe band tussen twee steden tot stand te brengen.³⁷ Deze regio was in 1970 zwaar getroffen door een tropische cycloon, gevolgd door een bloedige strijd voor onafhankelijkheid van Pakistan. De situatie in het land stond internationaal hoog op de agenda, zeker sinds het door de vermaarde sitarspeler Ravi Shankar en voormalig Beatles-gitarist George Harrison in New York in 1971 georganiseerde benefietconcert ten bate van de vluchtelingen uit de regio.

De oproep om koppelgemeente van een plaats in Bangladesh te worden en zo bij te dragen aan de wederopbouw van het land was een praktische activiteit, die lokale PPR-sympathisanten relatief eenvoudig op touw konden zetten. Datzelfde gold voor het kopen en verkopen van producten van de Stichting sos, die inmiddels onder aanvoering van PPR-gemeenteraadslid

Paul Meijs een transnationaal netwerk van handelsondernemingen had opgezet om producten uit Azië, Afrika en Latijns-Amerika te kunnen verkopen. Het partijblad van de PPR besteedde in 1973 aandacht aan de stichting. Ook nu werd benadrukt dat de stichting een kans bood om zelf iets te doen, bijvoorbeeld door iemand een product van sos cadeau te doen. 'Iemand die "alles al heeft" haalt uit de wereldwinkel altijd nog wel iets nieuws,' hield het blad zijn lezers voor. Door zo'n product te kopen 'trek je het leven van de maker wat op' en tegelijkertijd maakte de ontvanger kennis met een andere cultuur. Stichting sos combineerde op deze manier praktische hulp met het bevorderen van bewustwording over mondiale ongelijkheid.³⁸

De twijfels over de sociale grenzen aan de groei waren in eerste instantie gerezen in de context van het denken over ontwikkelingssamenwerking. Veel praktische initiatieven, zoals de 'koppelgemeentes' en de activiteiten van sos, bleven gericht op directe steun van armere landen. Tegelijk richtten de betrokkenen sinds de tweede helft van de jaren zestig steeds nadrukkelijker de blik op Nederland bij het zoeken naar oorzaken en oplossingen voor mondiale ongelijkheid. Deze ontwikkeling was goed te zien bij Novib, een organisatie waar de PPR via haar achterban en kopstukken als Bas de Gaay Fortman en Sjef Theunis nauw bij betrokken was. De populariteit van deze organisatie was onder druk komen te staan doordat ze zich vooral richtte op concrete hulpprojecten, terwijl een kritische achterban vroeg om meer aandacht voor voorlichting en politiek engagement in Nederland.³⁹ In 1975 verbond de PPR zich zelfs als partij aan Novib door zich als 'lidorganisatie' formeel als bondgenoot te presenteren. Inmiddels sloot de doelstelling van Novib naadloos aan bij de visie van de PPR, zo bleek uit de toelichting van voormalig PPR-voortrekker en kersvers Novib-gezicht Sjef Theunis over de actie voor de Sahel-landen. Zulke landen verkeerden niet door eigen schuld in een uitzichtloze situatie, maar door de manier waarop de wereld was georganiseerd, stelde hij. Politieke en alledaagse beslissingen van mensen in Nederland beïnvloedden de levens van mensen elders. Het werk van Novib richtte zich daarom niet alleen op projecten in die landen, maar ook op 'de mensen hier'.⁴⁰

Wat in Nederland moest veranderen om de welvaart eerlijker te verdelen stond in de loop van de jaren zeventig steeds meer op de voorgrond. Tegelijkertijd kwam ook de in de jaren vijftig en zestig gangbare opvatting dat die verdeling in rijke landen inmiddels goed geregeld was, op losse schroeven te staan. De economische groei, die lange tijd bijna vanzelfsprekend was geweest, bleek brozer dan gedacht. Toen de OPEC-landen de olie-export naar landen als Nederland stopzetten, omdat die Israël steunden in de Jom Kippoer-oorlog van 1973, steeg de prijs van olie wereldwijd snel en raakte de economie ook in Nederland in crisis. De oliecrisis leidde tot een zichtbare terugkeer van schaarste: benzine ging korte tijd 'op de bon' en autoloze zondagen

moesten het gebruik van olie beperken. In een bezorgde televisietoespraak plaatste premier Joop den Uyl het tekort in het bredere kader van een tekort aan energiebronnen in de wereld, en verbond de oliecrisis zo met de 'grenzen aan de groei'. Hij sloot bovendien aan bij een langere traditie van kritiek op de consumptiemaatschappij, waaraan hij zelf namens de PvdA al geruime tijd een stem had gegeven:

We moeten beseffen met elkaar dat we niet kunnen voortgaan met het verbruik van beperkte voorraden brandstoffen en grondstoffen zoals we dat in de laatste kwarteeuw hebben gedaan. Zo bezien keert de wereld van voor de oliecrisis niet terug. We zullen ons blijvend moeten instellen op een levensgedrag met een zuiniger gebruik van grondstoffen en energie. Daardoor zal ons bestaan veranderen. Bepaalde uitzichten vallen daardoor weg. Maar ons bestaan hoeft er niet ongelukkiger op te worden.⁴¹

Autoloze zondag in verband met de olieboycot. Fietsers op de autosnelweg, 4 november 1973.

Welvaart en welzijn vielen in deze visie niet meer samen. Tot in de jaren zestig hadden de meeste politieke partijen in Nederland de bevordering van de mondiale welvaart nog gezien als de sleutel tot een vreedzame toekomst. De ongelijke mondiale verdeling van de welvaart beschouwden veel politici dan ook als een probleem, juist omdat die een gevaar voor het behoud van vrede zou zijn. Nu de grenzen van de groei in zicht kwamen, rees echter de vraag of het bevorderen van welvaart nog wel wenselijk was. Des te belangrijker was de vraag hoe de beschikbare middelen verdeeld moesten worden. Den Uyl was ook daar in zijn toespraak duidelijk over: er was minder te verdelen, en daarom was het des te belangrijker om eerlijker te delen.⁴²

Doordat de PPR in 1973 was toetreden tot de regering-Den Uyl, was de discussie over de praktische mogelijkheden om welvaart eerlijker te verdelen voor de PPR-leden cruciaal. Enerzijds bleven de leden zoeken naar manieren om de idealen van de partij plaatselijk in praktijk te brengen. Rondom milieu en leefbaarheid waren daarvoor heel wat concrete mogelijkheden, van het aanleggen van speeltuinen tot verzet tegen het aanleggen van wegen. Een eerlijker welvaartsdeling was minder tastbaar. Leden werden opgeroepen mee te werken ‘aan actiegroepen die daadwerkelijk solidair zijn met volksbewegingen in de derde wereld’, maar verder bleef het opvallend stil rondom dit thema.⁴³ Tijdens een partijcongres begin 1973 besloten de leden vier nieuwe speerpunten voorop te zetten: vrede, milieu, ‘economische macht’ en welzijn. Met elk van deze onderwerpen gingen werkgroepen aan de slag. Ondanks de door veel leden onderschreven analyse van Coppes dat ongelijkheid overal ter wereld voortkwam uit hetzelfde economische systeem, viel het thema ontwikkelingssamenwerking onder het speerpunt ‘vrede’, terwijl sociaaleconomisch beleid bij het speerpunt ‘economische macht’ was ondergebracht.⁴⁴

Rondom het thema ‘selectieve groei’ zouden beide lijnen weer samenkomen. Deze term raakte als reactie op de hernieuwde actualiteit van schaarste en de dreiging van economische stagnatie sinds 1973 in zwang om na te denken over de toekomst van de Nederlandse economie. De studiestichting van de PPR, het wetenschappelijk bureau, nam in 1974 een voorschot op deze discussie met een analyse van de problemen van het bestaande economische denken. In haar publicatie *Barsten in de groei* constateerde ze dat in de naoorlogse jaren de nadruk te veel was komen te liggen op werk en geld. De recente crisis had duidelijk gemaakt dat nieuwe ijkpunten nodig waren in het denken over economische keuzes. De stichting stelde vier idealen voor die gehanteerd zouden moeten worden om na te gaan welke vormen van economische groei wenselijk waren. In de eerste plaats het ‘je-lekker-voelen’: mensen moesten gezond kunnen leven. Ten tweede moest de groei niet alleen mensen in Nederland ten goede komen, maar moesten mensen overal ter wereld verzekerd zijn van een bestaansminimum. Het welzijn van het milieu was het derde criterium dat de studiestichting presenteerde. Ten slotte

was het belangrijk dat mensen niet eenzijdig afhankelijk waren van anderen. Macht moest rechtvaardig verdeeld worden, ook in het bedrijfsleven.⁴⁵

Hoe het verder moest met de Nederlandse economie lag in de jaren zeventig open. Vrijwel niemand leek te geloven dat de economie op de vertrouwde voet verder kon, maar de pleidooien voor 'nul-groei' of zelfs een krimpende economie kregen evenmin veel steun. Selectieve groei was in dit opzicht een breed gedragen uitgangspunt: niet iedere vorm van groei was wenselijk, maar bepaalde vormen van groei waren wel acceptabel. Nadat het kabinet-Den Uyl in 1974 selectieve groei officieel als beleidsdoelstelling omarmde, trok het ministerie van Economische Zaken van minister Ruud Lubbers het initiatief voor de uitwerking van dit beleid naar zich toe.⁴⁶ De studiestichting van de PPR deed een jaar later een voorzet. De auteurs wazen erop dat onder deze noemer sterk uiteenlopende opvattingen geschaard werden, die konden variëren van extra aandacht voor winstgevendheid tot het voorstellen van energieverbruik en milieueffecten. De inzet van de PPR was om de economie ondergeschikt te maken aan maatschappelijke doelen, zo maakten de auteurs van het rapport meteen in het voorwoord duidelijk.⁴⁷ De economie moest bijdragen of in ieder geval niets afdoen aan de thema's die de PPR de jaren daarvoor centraal had gesteld: welzijn, vrede, derde wereld, milieu en macht.

Zoals ook in de discussie over het regeringsbeleid naar voren zou komen, was niet makkelijk te bepalen welke groei precies gewent was. Voor veel criteria ontbrak een duidelijke invulling. Zelfs als de productie van een bepaalde economische sector binnen de criteria zou vallen, was het bovendien nog maar de vraag of die het best in Nederland kon worden uitgevoerd. De stichting bleef in dit opzicht vasthouden aan het perspectief van Tinbergen, die had gepleit voor een weloverwogen internationale arbeidsdeling. In dat licht moest ook steeds gevraagd worden of een bepaalde vorm van productie niet 'aan de derde wereld moet worden overgelaten'.⁴⁸

Slechts enkele concrete aanbevelingen konden de auteurs nu al formuleren. Fietsen kon met een gerust hart de voorkeur krijgen boven 'gemechaniseerd vervoer', en openbaar vervoer was beter dan particulier vervoer. Productieprocessen die het milieu en de volksgezondheid schade toebrachten waren onwenselijk. Straaljagers kwamen vrede, macht, milieu en de derde wereld niet ten goede. Voorbij deze concrete suggesties hoopte de studiestichting dat het mogelijk zou zijn om in andere gevallen aan de hand van scenario's steeds voor de beste variant te kiezen.⁴⁹

Hoe de toekomst eruit zou kunnen zien was in het midden van de jaren zeventig nog onzekerder dan gewoonlijk. Nadat de meeste gekoloniseerde landen hun zelfstandigheid hadden verkregen, was de plaats van Europa in de wereld onzeker geworden. Dat bleek bijvoorbeeld in de discussies over een eerlijker mondiale verdeling van de welvaart, waarin de politieke en

economische machtspositie van Europa onder druk stond. Daar kwamen in de jaren zeventig nog de twijfels over de grenzen aan de groei bij: welke groei was met het oog op de beschikbare hulpbronnen en een eerlijke welvaartsdeling eigenlijk wenselijk? Bovendien bleek al gauw dat de economische crisis die vanaf 1973 voelbaar werd, niet met de geijkte politieke middelen bestreden kon worden. Het vertrouwen in de toekomst en het bijbehorende geloof in planning kwamen op losse schroeven te staan.⁵⁰ Tijdgenoten hadden de indruk dat maatschappelijke verbanden en vertrouwde ideeën hun draagkracht verloren.⁵¹

De verwachtingen van de nadere uitwerking van selectieve groei door de regering sloegen rond het midden van de jaren zeventig om in teleurstelling. Vooruitlopend op de publicatie van de *Nota inzake de selectieve groei* uitte de studiestichting in het PPR-partijblad al kritiek. Economische Zaken zou te veel gericht zijn op de werkloosheidscijfers, waarin echter het groeiende aantal arbeidsongeschikten en de verborgen werkloosheid onder getrouwde vrouwen niet waren meegenomen. Was het niet beter om in plaats van 'een samenleving waarin koortsachtig steeds nieuw werk wordt gezocht' te streven naar een situatie waarin 'op ontspannen wijze' nuttig werk verdeeld werd? Niet werk en inkomen, maar 'méér omvattende toekomstbeelden' moesten het uitgangspunt zijn. Hoe die andere toekomst eruit zou moeten zien, was ook voor de studiestichting echter nog onduidelijk.⁵²

De uitwerking van het regeringsbeleid volgde in de *Nota inzake de selectieve groei*, die op 10 juni 1976 aan de Tweede Kamer werd aangeboden. Midden in een economische crisis probeerde de nota economische groei en werkgelegenheid te bevorderen en de zorgen over de gevolgen van groei serieus te nemen.⁵³ Om beide recht te doen pleitte de nota voor een investeringsbeleid om sectoren op weg te helpen die op een verantwoorde manier konden groeien. Om te bepalen welke groei verantwoord was, presenteerde ze een aantal richtsnoeren, zogenoemde 'facetten': milieu, ruimtelijke ordening, een zuinige omgang met grondstoffen en energie, en een internationale arbeidsdeling waren de belangrijkste. In de vele besprekingen binnen en buiten de Tweede Kamer bleek dat de nota de hooggespannen verwachtingen over een herijking van het economisch beleid niet waar kon maken. Vanuit de VVD was te horen dat de nota een te grote sturende rol voor de overheid opeiste en te weinig duidelijkheid schiep over de toekomst van het economisch beleid, terwijl de woordvoerders van PvdA, D66 en de PPR vonden dat het milieu er bekaaid af was gekomen en dat de facetten meer in het algemeen nauwelijks uitgewerkt waren.⁵⁴

In aansluiting bij buitenparlementaire critici bracht de PPR tegen de nota in dat het beter was om 'geen groei' als normale toestand te beschouwen, eventueel met ruimte voor groei die 'absoluut geen kwaad kan'. Namens de PPR verwoordde Leo Jansen de teleurstelling in de Tweede Kamer, waarbij

hij benadrukte aan te sluiten bij groepen als de werkgroep Nieuwe Levensstijl van de Raad van Kerken, de bezinningsgroep ontwikkelingssamenwerking van het Interkerkelijk Vredesberaad, de Stichting Natuur en Milieu en de Vereniging Milieudefensie.⁵⁵ Jansen bekritiseerde de vage criteria voor ‘selectieve groei’ en was verbaasd over de eenzijdige keuze voor het bedrijfsleven als aanjager van economische groei. De overheid kon daar toch ook een eigen rol in spelen? En als bedrijven al een rol moesten spelen, waarom koos de nota dan niet duidelijker voor kleinschaligheid?⁵⁶

Even teleurstellend vond Jansen de visie op de relatie van Nederland met minder welvarende delen van de wereld. Ook in dit geval hield de PPR vast aan het idee dat de situatie in Nederland en in zogenoemde ontwikkelingslanden niet los van elkaar stonden. De nota wilde dat Nederlandse bedrijven zich vooral toelegden op producten met een hoge toegevoegde waarde. Op die manier zou de kloof tussen rijke en arme landen echter niet kleiner worden, maar juist groter, vreesde hij. Landen in Azië, Afrika en Zuid-Amerika hadden de afgelopen dertig jaar immers de kloof zien groeien doordat zij vooral grondstoffen leverden, die in verhouding tot industriële producten goedkoper waren geworden.⁵⁷

Ondanks alle kritiek markeerde de nota het moment dat de Nederlandse regering expliciet onderkende dat economische groei slechts binnen bepaalde kaders wenselijk was. De vaagheid van deze kaders was een belangrijk punt van kritiek binnen en buiten de Tweede Kamer. Tegelijkertijd merkte minister van Economische Zaken Ruud Lubbers over pogingen om specifiekere criteria uit te werken in het debat op: ‘Ik herinner aan een brochure van de PPR, die al iets ouder is en die dezelfde poging heeft gedaan. Als zij er dan niet in slagen – zij slaagden er niet in in hun brochure – wie ben ik dan dat ik er wel in zou slagen. Immers, hun verlangen dat voor elkaar te krijgen was zeker nog veel groter dan het mijne.’⁵⁸ Het denken over de benodigde criteria om te bepalen welke groei op welke plaats wenselijk was, stond nog in de kinderschoenen en moest bovendien rekening houden met een hele reeks sociale, ecologische en economische aspecten. De PPR draaide dit probleem echter om: als het zo moeilijk was om te bepalen welke groei aan de criteria voldeed, dan moesten de betrokkenen maar van geval tot geval aantonen dat verantwoorde groei mogelijk was om groen licht te krijgen voor een nieuw initiatief.⁵⁹

Historici hebben vooral veel aandacht besteed aan het belang van het milieu rondom de *Nota inzake de selectieve groei*. In de reacties vanuit de PPR kwam dat onderwerp wel geregeld terug, maar was de kritiek breder en ook fundamenteeler. Die fundamentele kritiek zat vooral in de conclusie dat de nota zonder meer vasthield aan het groeidenken, in plaats van de wenselijkheid van economische groei in twijfel te trekken. Daarnaast uitten woordvoerders hun onvrede over de weinig uitgewerkte criteria voor groei met het

oog op milieu en leefomgeving. Evenzeer hekelden ze het gebrek aan een perspectief op een eerlijker mondiale en nationale welvaartsdeling. Hoe kon Nederland bijdragen aan het verkleinen van de grote wereldwijde verschillen in welvaart? Hoe zouden inkomens eerlijker verdeeld kunnen worden? Wat voor werk was eigenlijk zinvol?⁶⁰

Namens de studiestichting van de PPR concludeerde de econoom Maurits Henkemans dat het door Lubbers geformuleerde beleid gedoemd was te falen. Om de 'groei dwang' te beperken moest de overheid bevorderen dat mensen minder gingen werken, milieuwetgeving moest ervoor zorgen dat de economie 'de fysieke dimensies van de aarde' zou respecteren, en 'planning op regionaal, nationaal en internationaal gebied' was nodig om de maatschappij op de eerste plaats te zetten. De door Lubbers gepresenteerde nota hield het daarentegen bij milieuwetgeving en een selectief investeringsbeleid van de overheid. Die middelen stonden niet in verhouding tot de uitdaging.⁶¹ Tegelijkertijd bleek tijdens een door de stichting georganiseerde internationale studieconferentie dat niet de uitwerking, maar de acceptatie van selectieve groei als uitgangspunt in andere landen nog omstreden was. Veel linkse partijen en vakbonden richtten zich midden in de economische crisis liever op werkgelegenheid en een acceptabel inkomen dan op een alternatieve visie op economische groei. Nederland liep in dit opzicht dus voorop, concludeerden de deelnemers, maar dat was geen goed nieuws, want het idee zou in Nederland alleen gerealiseerd kunnen worden als andere Europese landen eveneens in beweging kwamen.⁶²

Het streven naar meer welvaart was in de jaren vijftig en zestig nog zonder meer verbonden met bestaanszekerheid en vrede. Nu was die relatie voor de achterban van de PPR niet meer vanzelfsprekend. Het streven naar welvaart kon ook een bedreiging vormen, doordat het milieu eronder leed of doordat het oneerlijke economische verhoudingen in de hand werkte. Dat gevaar was des te groter in een situatie waarin niet meer voor iedereen een betaalde baan in het verschiep leek te liggen. De economische crisis van de jaren zeventig zette de ongelijke verdeling van de welvaart in de eigen omgeving weer op de kaart: Nederlanders konden bijdragen aan een eerlijker internationale en nationale welvaartsdeling; het ging ook om de verdeling in eigen land. In de aanloop naar de Europese verkiezingen van 1979 verbonden PPR-leden beide onderwerpen opnieuw uitdrukkelijk met elkaar. Europese politiek was in hun ogen te weinig gepolitiseerd. Europese instanties zouden zichzelf 'apolitiek' voordoen. Daar moesten de politieke partijen tegenwicht aan bieden. Bijvoorbeeld door te eisen dat artikel 2 van het Verdrag van Rome, dat economische groei als een doelstelling van Europese samenwerking vastlegde, zou worden gewijzigd. Europese economische belangen in de wereldeconomie mochten niet zonder meer voorop worden gezet als rechtvaardige internationale economische verhoudingen het doel waren.⁶³

Opvallend afwezig in deze discussies over grenzen aan groei was de rol die consumptie speelde in het streven naar materiële welvaart. Toen de nota in de Tweede Kamer kwam, merkte PvdA-Kamerlid Kees Kolthoff op dat de rol van consumenten in het denken over economische groei nauwelijks aan bod kwam. Hoe kon nu bepaald worden wat bedrijven het best konden produceren als consumenten geen stem in het beleid kregen?⁶⁴ De politieke boegbeelden van de PPR maakten in het partijprogramma en hun publieke interventies daarentegen opvallend weinig werk van de rol van consumptie in hun denken over selectieve groei. Dat was opmerkelijk, want hun achterban was wel volop bezig met alledaagse manieren om een andere economie tastbaar te maken.

De zoektocht naar manieren om in het eigen leven een begin te maken met een eerlijker economie kwam duidelijk naar voren in de actiekant van de PPR. Dat begon al bij de reclames voor de producten van sos Wereldhandel en de Algemene Spaarbank voor Nederland ('Geeft rente zonder bij-smaak!'). In het jaar waarin de nota over selectieve groei verscheen, besprak partijlid Boyd Noorda een aantal van zijn ideeën op dit gebied onder de titel 'Prakties radikalisme' in dezelfde krant. Hij vond dat mensen tegenwoordig weer moesten leren om 'natuurlijk' te leven. Dat betekende meer tijd nemen om tot rust te komen, minder krampachtig zijn over hygiëne, meer ruimte voor emoties bieden en goed naar hun lichaam luisteren.⁶⁵ Op het gebied van voeding pleitte hij voor meer natuurlijk voedsel en minder vlees op het bord. Mensen die niet zaten te wachten op regeltjes en die zich prima voelden, hield hij voor: '... dat is het verhaal van het gekooide vogeltje: niet weten hoe het ook kan en hoort.'⁶⁶ Ook op andere terreinen konden mensen bijdragen aan een betere wereld door hun koopgedrag aan te passen, vond Noorda:

Koop produkten uit bedrijven met arbeiderszelfbestuur, koop produkten van ideële instellingen en bedrijven, koop geen niet-duurzame produkten, geen weggooi-artikelen of overdreven verpakking of dingen die op andere wijze milieugevaarlijk zijn (spuitbus), geen produkten uit onderdrukte gebieden (Outspan ed.), geen produkten waarvan bij de produktie grondstoffen en energie worden verspild of waarbij het milieu onnodig wordt vervuild, geen apparaten die zelf grondstoffen of energie verspillen, geen dingen die onnodig bewerkt zijn (vaak in het voedsel), of mensen werk uit handen nemen bij de produktie (automatisering), geen overbodige dingen (wees daarin eens echt eerlijk).⁶⁷

Zijn partijgenoten hadden overigens niet allemaal waardering voor deze in-steek. Een aantal lezers nam aanstoot aan het idee dat vlees eten niet natuurlijk zou zijn, terwijl anderen een benadering die gericht was op 'beter' kopen elitair vonden.⁶⁸

Een andere manier om praktisch bij te dragen aan een eerlijker welvaartsdeling vonden PPR-leden ook in de tweede helft van de jaren zeventig in de inzet voor allerlei actiegroepen. Piet Hagen van het activistische X min Y-fonds vatte die houding in 1977 goed samen: 'Lezers van *PPRAK* hoef je niet te vertellen dat de strijd voor een rechtvaardiger wereld op tal van manieren gevoerd kan worden: via een politieke partij, via plaatselijke acties en via landelijke pressiegroepen.' Door bijvoorbeeld een deel van hun inkomen aan X min Y te doneren, konden mensen vanuit Nederland bijdragen aan de 'zelfbevrijding' van mensen elders, juist op die plaatsen waar niet op steun van regeringen en meer gevestigde organisaties gerekend hoefde te worden.⁶⁹

Het ethos van zelf een begin maken, de samenwerking met christelijk geïnspireerde organisaties als X min Y en de retoriek van 'rechtvaardigheid' maken duidelijk dat ook in de tweede helft van de jaren zeventig christelijke inspiratie een rol bleef spelen bij het engagement van veel partijleden. In de regel namen zij echter uitdrukkelijk afstand van de expliciet christelijk gemotiveerde politiek van partijen als de KVP en de ARP. De PPR was geen seculiere partij geworden, maar de christelijke inspiratie werd zo verwoord dat de inzet ook buiten christelijke kring op instemming zou kunnen rekenen.

Met een basisinkomen naar een nieuwe economie

Het streven naar een eerlijkere welvaartsdeling vertaalden PPR-leden naar hun dagelijks leven door aandacht te besteden aan activisme en het eigen koopgedrag. De meeste aandacht besteedde de partij zeker in de landelijke politiek en officiële publicaties aan een visie op arbeid. Dat lijkt haaks te staan op de geschiedschrijving over deze periode, waarin veel nadruk ligt op de opkomst van consumentenactivisme als onderdeel van een bredere trend: burgers gingen hun zelfbeeld minder op werk en meer op hun rol als consument baseren.⁷⁰ Het streven naar een andere economie is vooral onderzocht met het oog op activistische ondernemers en alternatieve winkels die als ontmoetingsplaatsen voor linkse groepen dienden.⁷¹ De kritiek op economisch denken dat groei zonder meer vooropstelde werd in PPR-kringen wel vertaald naar vragen over levensstijl en steun voor 'alternatieve' bedrijven, maar leidde er bovenal toe dat het idee van een basisinkomen boven kwam drijven. De kritiek op de 'consumptiemaatschappij' en op werken om zo veel mogelijk te verdienen viel samen met de pleidooien voor een economie waarin groei niet meer de norm zou zijn.

Aandacht voor arbeid werd in de hand gewerkt door de economische situatie en de bijbehorende beleidsdiscussies. In de nationale politiek lag rondom selectieve groei de nadruk op het zoeken naar duurzamere vormen van productie. Arbeid was in de jaren zeventig ook een dringender probleem dan

consumptie. Optimistisch hadden beleidsmakers tot in de jaren zestig gemeend dat het mogelijk was om bijna volledige werkgelegenheid te bereiken. Dat optimisme had in de jaren die volgden een flinke knauw gekregen. De werkloosheid steeg, en dat terwijl degenen die streefden naar emancipatie graag ook meer vrouwen op de arbeidsmarkt zagen. Bood een andere kijk op werk en inkomen in deze situatie uitkomst?

Die vraag lag in het verlengde van een van de grootste dilemma's waarvoor de PPR sinds de verkiezingsnederlaag in 1971 stond: wilde ze een partij zijn die de arbeiders uit confessionele kring probeerde te bereiken, of wilde ze vooral de 'partijgangers der armen' aanspreken, die zich solidair wilden opstellen met minderbedeelden? Zo had Leo van den Berg zijn partijgenoten in 1974 in een reactie op *Barsten in de groei* nog maar eens gewaarschuwd dat ze zich niet moesten vervreemden van lagere inkomensgroepen met oproepen tot soberheid en matigheid: 'Dat individuele leden van de PPR tot de konklusie komen, dat ze met minder toe kunnen en hun levenswijze veranderen is zeer respectabel. Maar dit kan tevens het gevaar inhouden, dat we met vermanende blik in de ogen en opgestoken vinger tegen de bevolking zeggen: jullie eten teveel, begeren teveel en dat loopt nooit goed af!'⁷²

Volgens Van den Berg was het juist daarom belangrijk om de pijlen te richten op het kapitalistische systeem, waar iedereen onder te lijden had: 'De derde wereld bestaat niet. We leven allemaal in dezelfde wereld: Moeder Aarde. We hebben ook allemaal met dezelfde problemen te kampen.'⁷³ Deze toelichting maakt duidelijk waarom voor veel leden van de PPR de strijd voor een rechtvaardige welvaartsdeling in eigen land in het verlengde lag van de strijd om internationale economische rechtvaardigheid: ongelijkheid in Nederland en op wereldschaal had in hun optiek immers dezelfde oorzaak. Een alternatieve visie op arbeid had de potentie om deze gemeenschappelijke strijd richting te geven, omdat zowel mensen in loonarbeid als diegenen die (nog) geen werk hadden er belang bij konden hebben. Om ideeën op dit vlak in praktijk te brengen, was het echter onvermijdelijk zich allereerst op Nederland te richten, waar de PPR politiek iets in de melk te brokkelen had.

Het idee dat de overheid haar burgers van een onvoorwaardelijk inkomen zou moeten voorzien heeft een lange voorgeschiedenis. Radicale denkers beschouwden het vanaf de late achttiende eeuw als plicht van de staat om de bestaanszekerheid van al zijn burgers te garanderen. Met de opkomst van een verzorgingsstaat kreeg het idee een nieuwe impuls. In een situatie waarin de overheid met een veelvoud aan regelingen het bestaansminimum van haar burgers garandeerde, was het een aantrekkelijk idee om de vele uitkeringen door één regeling te vervangen.⁷⁴ Schaalvergroting, technologische vernieuwing en een geleidelijke stijging van het gemiddelde levenspeil maakten een gegarandeerd bestaansminimum nog aantrekkelijker, omdat het mensen de

mogelijkheid zou bieden zich te richten op zaken die bedrijven links lieten liggen, en zich te bezinnen op de vraag hoeveel voor hen genoeg was.⁷⁵

In de jaren zeventig kreeg het denken over een basisinkomen een nieuwe impuls, doordat het aansloot bij de zoektocht naar een economie waarin kwaliteit van leven en autonomie van burgers ten koste gingen van het streven naar groei. Dankzij een basisinkomen hoefden mensen niet meer te werken voor brood op de plank. Was die dwang van tafel, dan zouden mensen zich vrij voelen om hun tijd te vullen met wat ze zelf zinvol vonden. Dat hoefde niet per se loonarbeid te zijn, maar kon net zo goed vrijwilligerswerk zijn. Werknemers zouden sterker in hun schoenen staan tegenover hun werkgevers, omdat ze niet meer hoefden te werken. Mogelijk zou zo'n regeling ook de positie van vrouwen versterken, omdat ze ook als ze niet in loondienst werkten een eigen inkomen ontvingen.

Als de partij echt een andere economie tot stand wilde brengen, was een combinatie van realiteitszin en verbeeldingskracht nodig, stelden de auteurs van *Barsten in de groei* in 1974. Ze concludeerden dat het streven naar economische groei ook het dagelijks leven van gewone mensen bepaalde, van wie nog in hun overlijdensadvertenties stond welk werk ze deden, en die vrije tijd alleen maar konden waarderen als een tijdelijke bevrijding van 'werkverplichtingen'.⁷⁶ Wanneer in plaats van groei een bezinning op het welzijn van mens en milieu op de eerste plaats zou komen te staan, dan was 'een gegarandeerd minimum inkomen' cruciaal. Zo'n wettelijk gegarandeerd inkomen voor iedere burger zou de 'prestatiemoraal' kunnen ondergraven en mensen de ruimte geven om na te denken over wat ze betekenisvol werk vonden.⁷⁷

De PPR dacht dus in 1974 al na over een wettelijk gegarandeerd minimum-inkomen voor iedere burger. Veel aandacht kreeg de nadere uitwerking door hoogleraar sociale geneeskunde Jan Pieter Kuiper, die voor een basisinkomen pleitte tijdens een symposium van het Nederlands Instituut van Psychologen over 'werken en niet werken in een veranderende samenleving'. Dat onderwerp was actueler dan ooit in een situatie waarin 800.000 mensen werkloos of arbeidsongeschikt waren, technologische ontwikkeling het werk veranderde en naoorlogse economische normen ter discussie stonden. Kuiper, voormalig medewerker van het Directoraat-Generaal van de Arbeid, vond dat mensen bij arbeid te veel aan betaald werk in het bedrijfsleven dachten. Arbeid was in die optiek een last die mensen op zich namen om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Die gangbare visie op werk was volgens Kuiper nauw verbonden met het verheerlijken van consumptie. 'Het loflied op Coca Cola' en andere reclames waren hem daarom een doorn in het oog. Door 'een minder luxueus bestaan' te accepteren, zou grote 'winst aan menselijke relaties' mogelijk zijn.⁷⁸

Kuiper pleitte ervoor om in plaats daarvan alle inspanningen die nodig waren om een samenleving in stand te houden als arbeid te beschouwen.

Niet alleen loonarbeid, maar ook het werk van miljoenen huisvrouwen en vrijwilligerswerk.⁷⁹ De waardering van de vele verschillende vormen van arbeid maakte het idee van een basisinkomen aantrekkelijk. Dankzij een basisinkomen zouden mensen vrij zijn om te bepalen waar en hoe ze een bijdrage aan de samenleving leverden.⁸⁰ Kuiper waarschuwde echter in één adem voor de aanzienlijke obstakels, zoals de angst voor luiheid en de norm van 'loon naar werken', de weerstand tegen het opgeven van verworven voorrechten, en het voetstuk waarop het bedrijfsleven stond.⁸¹

Ondanks deze obstakels bleef het wat de PPR-leden betreft niet bij een radicaal idee. In 1975 diende Kamerlid Leo Jansen zonder succes een motie in die de regering verzocht om na te gaan of het mogelijk zou zijn 'in de inkomens voor alle Nederlanders een geleidelijk groeiend door de Staat uit te keren basisbedrag' op te nemen. Volgens de motie was dat nodig, omdat de inkomens in Nederland niet eerlijk verdeeld waren. De bestaande beleidsinstrumenten waren niet toereikend om daar iets aan te doen en bevorderden bovendien de onderlinge solidariteit niet.⁸²

Binnen de PPR barstte de discussie over het toekomstige inkomensbeleid opnieuw los in de aanloop naar de verkiezingen van 1977. 'We weten wat we willen maar nog niet hoe,' was de conclusie van een analyse in de *PPR Aktie krant* in 1976. De motie van Leo Jansen was een eerste stap, maar ook niet meer dan dat. Hou zou het belastingstelsel aangepast moeten worden om een basisinkomen mogelijk te maken? Hoe snel kon het worden ingevoerd? Wat zouden de gevolgen van zo'n basisinkomen precies zijn, bijvoorbeeld als mensen zouden gaan proberen er wat bij te verdienen? En was een basisinkomen genoeg, of moest ongelijkheid in bezit vervolgens ook aangepakt worden?⁸³

In het programma van 1977 was goed te zien hoe de partij worstelde met de vraag welke plaats het basisinkomen in de partijkoers moest krijgen. Het programma maakte duidelijk dat de PPR op sociaaleconomisch terrein nog altijd allereerst op wereldschaal dacht. Productie en consumptie moesten bijgestuurd worden om ervoor te zorgen dat 'de welvaartsverschillen tussen Nederland (en Europa) en de derde wereld, en die binnen Nederland zelf, belangrijk kleiner worden'. Om de verschillen binnen Nederland te verkleinen, stelde de PPR voor dat iedereen op den duur een basisinkomen zou moeten krijgen. In de nadere uitwerking viel te lezen dat iedere Nederlander moest kunnen werken naargelang de eigen mogelijkheden, maar ook 'een deel van het noodzakelijke, minder aantrekkelijke werk' op zich moest nemen.⁸⁴

Het basisinkomen werd stevig verankerd in het partijprogramma en ook van een nadere invulling voorzien. 'Elke Nederlander moet een basisinkomen krijgen, dat voldoende is om in het eigen levensonderhoud te voorzien,' viel onder het kopje 'Inkomens' te lezen. 'De herverdeling van inkomens vindt plaats door de netto-inkomens te nivelleren. De overheid – de grootste

werkgever – neemt in overleg met de vakbeweging het voortouw.’ Het programma noemde ook nog andere concrete maatregelen om inkomens gelijk te trekken, zoals het werken met vaste bedragen in plaats van met procentuele getallen bij loonsverhogingen, het invoeren van een maximuminkomen, belasting op winst uit vermogen, een oplopend tarief bij vermogensbelasting, en belasting op erfenissen op basis van het vermogen van de ontvanger.⁸⁵

De weg naar een basisinkomen kwam daarmee weliswaar iets scherper in beeld, maar buiten de PPR reageerden mensen er niet erg enthousiast op. In het regeerakkoord dat de partij in de aanloop naar de verkiezingen van 1977 met de PvdA sloot, kwam wel een aantal van de voornoemde voorstellen terug, zoals belasting op vermogenswinsten, het streven naar een maximuminkomen en een grotere rol voor collectieve loonafspraken. Het basisinkomen stond echter slechts als een ‘PPR-alternatief’ vermeld. Bovendien werd er flink gas teruggenomen: ‘Er wordt een onderzoek ingesteld naar de mogelijkheden voor een basisinkomen voor iedereen en de daaraan verbonden voor- en nadelen.’⁸⁶

Voor de PPR bleef het basisinkomen in de jaren tachtig een belangrijk programmapunt. De insteek waarbij mondiale problemen allereerst dicht bij huis werden geadresseerd bleef dus springlevend, maar het basisinkomen als een stap in de richting van een andere economie was in dit opzicht wel een lastig onderwerp. Aan een beter milieu of aan eerlijke mondiale handel konden mensen in het klein al beginnen. Zulke alledaagse initiatieven hielpen om idealen in het dagelijks leven te verankeren en er op kleine schaal samen mee aan de slag te gaan. Zelfs als grootschalige veranderingen alleen door overheden en bedrijven gerealiseerd konden worden, hoefden sympathisanten niet lijdzaam af te wachten. Het basisinkomen was daarentegen moeilijk tastbaar te maken. Zonder zo’n praktische tegenhanger was mobilisatie lastig.

Het dichtst in de buurt van een dergelijke vertaling kwam het Alternatief Ambtenaren Aktiecomité. De leden van deze groep riepen ‘goed- en best-betaalde’ ambtenaren op om zelf een begin te maken met inkomensnivellerings door vrijwillig hun salaris te matigen. Een van de initiatiefnemers was PPR-lid Jan Achterberg, een leraar uit Amstelveen. ‘Wij vinden dat we zozeer bevoorrecht zijn dat we in staat zijn tot zo’n offer, dat we best een stapje terug kunnen doen in het algemeen belang,’ vertelde hij. ‘Wij hebben geen of heel weinig last van de economische crisis. Wij zijn in staat tot een bescheiden loonoffer om onze collega’s in de particuliere sector aan meer werk te helpen.’ Als goedbetaalde ambtenaren af zouden zien van loonsverhogingen, zou de overheid tot wel vijftigduizend nieuwe banen kunnen creëren. Bovendien zou het vanwege de noodzaak om spaarzaam met het eigen geld om te gaan een bezinning in de hand werken over de vraag hoe productie en consumptie zuiniger konden. ‘We zullen onze produktie moeten richten op

ontwikkelingslanden in plaats van op eigen overconsumptie,' vond Achterberg. Hoe nauw dit initiatief echter ook bij het dagelijks leven van de ambtenaren aansloot, ook hier bleef de actie in eerste instantie beperkt tot een symbolische handeling. De actiegroep verzamelde handtekeningen van mensen die hun idee ondersteunden en wilden zo hun ideeën onder de aandacht brengen.⁸⁷

Het was veelzeggend dat deze actie vooral was weggelegd voor mensen die goed verdienden. Praktische initiatieven rondom het basisinkomen waren er nauwelijks. Het basisinkomen was dan ook niet bedoeld om iets aan het inkomen van gewone mensen te veranderen. Als ze voor dat inkomen niet meer afhankelijk waren van bedrijven en uitkeringsregelingen, zouden vooral hun maatschappelijke positie en perspectief kenteren. Opvallend was dat vanaf eind jaren zeventig ook binnen de PPR de angst binnensloopt dat een basisinkomen de solidariteit onder burgers niet zou versterken, maar juist ondergraven. Er was veel te doen om mensen die de sociale zekerheid zouden misbruiken. Hoewel Ria Beckers als kersverse partijvoorzitter in 1977 liet weten dat juist het basisinkomen de kloof tussen 'aktieven en niet-aktieven' zou dichten, waren ook PPR-leden er niet gerust op dat iedereen de kans zou aangrijpen zich ook ten bate van de gemeenschap te ontplooien.⁸⁸ Waar vanuit behoudende hoek te horen was dat het basisinkomen een gevaar zou kunnen zijn voor de traditionele arbeidsmoraal, klonk in progressieve kringen de angst dat freeriding de onderlinge solidariteit zou ondergraven. Was het zo gezien misschien een goed idee om bijvoorbeeld een aantal uur per week vrijwilligerswerk te verplichten?⁸⁹ In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 stelde de PPR daarom voor om de invoering van een basisinkomen te koppelen aan een sociale dienstplicht. Op die manier kon bovendien gegarandeerd worden dat ook minder aangenaam maar maatschappelijk noodzakelijk werk gedaan werd.⁹⁰

Naarmate het basisinkomen in de jaren tachtig en negentig verder geconcretiseerd en ook buiten radicale kringen serieus genomen werd, verdween het streven naar rechtvaardiger mondiale economische verhoudingen als drijfveer daarvoor naar de achtergrond. Als toekomstperspectief voor de Nederlandse verzorgingsstaat besteedde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 1981 uitvoerig aandacht aan het basisinkomen, juist omdat in de voorgaande jaren twijfelachtig was geworden of door middel van beleid iedereen die dat wilde betaald werk kon krijgen. Hoewel de auteurs van het rapport de invoering van een basisinkomen niet als een onmogelijkheid van de hand wezen, vonden ze het toch geen serieuze optie. Er waren nog genoeg mogelijkheden om meer banen te creëren. Bovendien was het onverstandig om een basisinkomen in te voeren op een moment dat de economie niet groeide, omdat het op korte termijn een 'verergering van sociale en economische problemen' zou veroorzaken.⁹¹

Diezelfde raad liet zich vier jaar later veel optimistischer uit over het basisinkomen. In een rapport over 'een nieuw stelsel van sociale zekerheid' stelden de auteurs voor om een gedeeltelijk basisinkomen van ongeveer 450 gulden (ongeveer 380 euro naar huidige maatstaven) voor alle Nederlanders vanaf 18 jaar in te voeren. Ze vonden het wel belangrijk om de relatie tussen werk en inkomen niet los te laten. Juist daarom ging het slechts om een gedeeltelijk basisinkomen en was het belangrijk om het te belonen als mensen zich 'beschikbaar stellen op de arbeidsmarkt'.⁹² De raad lichtte toe dat het basisinkomen geschikt was om het stelsel van uitkeringen te vereenvoudigen, de autonomie van burgers te vergroten, de kosten van arbeid te verlagen en arbeid ook flexibeler te maken.⁹³ De reacties op het rapport waren echter overwegend negatief. De regering, grote politieke partijen, vakbonden en werkgeversorganisaties vonden het plan te duur, te ingrijpend en een schijnoplossing. Veel regelingen zouden toch nodig blijven, of groepen met lage inkomens kwamen in het nauw als ze geen aanvullend inkomen konden vinden.⁹⁴

Voortrekkers uit de PPR konden het als winst beschouwen dat de discussies nu gingen over de haalbaarheid van het basisinkomen. Ze hadden daaraan bijgedragen door het idee op de agenda te blijven zetten, maar ook door na te denken over de praktische uitwerking en door op de bezwaren van critici in te gaan. Dat was een bewuste keuze: de betrokken partijleden kozen voor de weg van een 'zachte revolutie', waarbij in kleine stapjes naar het eigen ideaal moest worden toegewerkt.⁹⁵ Dat een vorm van werk als tegenprestatie in principe een voorwaarde moest zijn, vonden inmiddels ook veel PPR-leden. In de partijprogramma's was al snel sprake van een verplichting tot 'noodzakelijk werk'. Ook werd overwogen of een aantal uur vrijwilligerswerk verwacht mocht worden.⁹⁶ Zeker buiten de kring van overtuigde voorstanders leefden ook veel twijfels over de vraag of er wel genoeg mensen zouden willen werken, en of mensen bereid zouden zijn te blijven werken als ze daardoor meebetaalden voor mensen die dat niet deden.⁹⁷

De financiering van het basisinkomen was een tweede veelbesproken knelpunt. Ook binnen de PPR klonk in dit opzicht de angst door dat de verzorgingsstaat onbetaalbaar zou kunnen worden. Dat een basisinkomen normaal gesproken tot hogere lasten leidde, accepteerden de meeste voorstanders. Des te belangrijker was het om te onderbouwen hoe een basisinkomen betaald zou kunnen worden. Volgens PPR-woordvoerders kon onder meer geld worden vrijgemaakt door lasten te verschuiven naar het bedrijfsleven en door milieuvervuilende productie en consumptie steviger te belasten.⁹⁸ In het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 stond bijvoorbeeld dat grootverbruikers van aardgas meer belasting moesten gaan betalen, dat vennootschapsbelasting verhoogd en investeringssubsidies aan bedrijven afgebouwd zouden worden en dat een hogere btw op

milieuvriendelijke producten gewenst was.⁹⁹ Twijfelaars vroegen zich af of de kosten wel opwogen tegen de baten. Zeker wanneer het basisinkomen laag zou zijn, was de vraag of allerlei aanvullende regelingen wel afgeschaft konden worden. Was dat het geval, dan bestond het gevaar dat mensen die niet konden werken erop achteruit zouden gaan. Bleven de aanvullende regelingen overeind, dan was er weinig gewonnen op het terrein van vereenvoudiging en het bevorderen van individuele autonomie.

Twijfels waren er ook over de vraag of een basisinkomen de emancipatie van vrouwen zou bevorderen. Pogingen om een brug te slaan naar de vrouwenbeweging mislukten daarom. Voorstanders hadden vanaf de jaren zeventig aangedragen dat vrouwen niet meer afhankelijk zouden zijn van een man als kostwinner. Het zou ook makkelijker zijn om de taken in huis en gezin eerlijker te verdelen als mannen niet meer verplicht waren om te werken. Sceptici uit de vrouwenbeweging vreesden dat het basisinkomen als een 'huishoudloon' zou fungeren. Zij verwachtten dat betaald werk gebruikelijk zou blijven. Emancipatiebeleid zou zich dus vooral moeten richten op meer betaald werk voor vrouwen in plaats van op een alternatieve bron van inkomsten.¹⁰⁰

Terwijl een coalitie met maatschappelijke bewegingen als de vrouwenbeweging en de vakbeweging mislukte, bestond het gevaar ongewenste bondgenoten aan boord te halen. Een laatste bron van twijfel kwam namelijk voort uit de positieve reacties van sommige rechtse denkers op het idee van een basisinkomen. In lijn met het werk van de econoom Milton Friedman pleitten zij voor een basisinkomen waarop mensen recht hadden als het gezinsinkomen onder een bepaald bedrag terechtkwam. Deze garantie zou alle andere overheidssteun en een minimumloon moeten vervangen. Op die manier werden mensen aangemoedigd om te werken en werd de arbeidsmarkt overzichtelijker.¹⁰¹

Toen de kleine linkse partijen in de tweede helft van de jaren tachtig over een samenwerking spraken, was het basisinkomen voor de PPR desalniettemin een belangrijk agendapunt. Voorstanders als Bram van Ojik, die vanaf 1988 partijvoorzitter was, wezen erop dat in alle politieke partijen mensen te vinden waren die het idee overwogen.¹⁰² Tegelijk was een invoering nauwelijks dichterbij gekomen. Zelfs in linkse kringen bleef het idee omstreden, zoals uit de discussies in de vakbeweging bleek. Greetje Lubbi, voorzitter van de Voedingsbond FNV, pleitte namens haar bond jarenlang voor een basisinkomen, maar moest in 1989 concluderen dat de overkoepelende federatieraad het onderwerp niet oppakte. Jacob Draijer, die op dat moment de onderhandelingen over arbeidsvoorwaarden namens de federatie coördineerde, reageerde enigszins geïrriteerd op haar hernieuwde oproep: 'Als het ja is, dan moeten we er ook iets aan doen. Als het nee is, dan moet het ook een keer uit zijn met het gezeur. Nu duikt de discussie steeds weer op.'¹⁰³ Vervolgens

schoof hij het onderwerp enkele maanden later zelf weer op de lange baan tijdens gesprekken over arbeidstijdverkorting: ‘Het basisinkomen is te complex om in dit bestek te behandelen. Het vormt ballast voor de discussie over korter werken.’¹⁰⁴

Onder wetenschappers waren de inzichten evenmin eenduidiger geworden. Beleidsmakers en wetenschappers bogen zich eveneens in 1989 over het onderwerp op uitnodiging van de universiteit in Tilburg. De gesprekken eindigden onbeslist. De meeste deelnemers vonden het binnen de huidige economische kaders geen goed idee omdat de beschikbare arbeid zou afnemen en vrouwen niet werden aangemoedigd om te werken. Mogelijk was het echter wel een zinvol initiatief als de bestaande beoordelingskaders werden losgelaten. De econoom Nic Douben, die als gezicht van het WRR-rapport over het basisinkomen in 1985 veel kritiek had geogst, waarschuwde een jongere collega: ‘... heb niet te veel optimisme en verwacht niet te veel van de economische wetenschap bij het oplossen van maatschappelijke vraagstukken.’¹⁰⁵

Ook in de aanloop naar de fusie die tot GroenLinks zou leiden was lange tijd onzeker of het basisinkomen het zou halen. Volgens de PPR hield met name de CPN vast aan een ‘dogmatische kijk’ op arbeid, door arbeid gelijk te stellen aan betaald werk.¹⁰⁶ Na stevige onderhandelingen slaagden de voorstanders van het basisinkomen erin het in het eerste partijprogramma van de nieuwe partij te verankeren, al klonk het misschien wat voorzichtig:

Ieder mens, of hij nu betaald werkt of niet, heeft recht op een menswaardig inkomen. Een zekere ont koppeling van arbeid en inkomen is voor zeer grote groepen in onze samenleving al een feit. Het zou een teken van vernieuwende solidariteit zijn als er nu de stap gezet werd naar afschaffen van de sollicitatieplicht, afbreken van de stigmatisering, volledige individualisering en afschaffen van het kostwinnersbeginsel. Dan zouden we een heel eind op weg zijn naar een nog verder gaande solidariteit, die op langere termijn gestalte kan krijgen: een gegarandeerd inkomen voor iedereen, gekoppeld aan het recht op betaald werk en arbeidstijdverkorting, onder handhaving van de sociale zekerheid. In dit verband wil GROEN LINKS een goed voorbereide, brede maatschappelijke discussie over het basisinkomen.¹⁰⁷

In de jonge jaren van de nieuwe partij kwam het basisinkomen verder in het nauw. De journalisten Marcel ten Hooven en Lex Oomkes constateerden in 1992 dat het arbeidsethos van de CPN het had gewonnen, toen een meerderheid van het partijbestuur zich niet langer overtuigd toonde van het idee.¹⁰⁸ In het partijprogramma van 1994 was nog slechts sprake van een ‘gedeeltelijk basisinkomen’ van 280 gulden per maand. In de jaren die volgden

discussieerde de partij over de vraag of een hoger bedrag misschien ook haalbaar was.¹⁰⁹ Buiten de partij om laaide de discussie in 1994 ook opnieuw op, toen de ministers Hans Wijers (D66) en Gerrit Zalm (vvd) het basisinkomen naar voren schoven als een manier om de sociale voorzieningen te hervormen. Opnieuw draaide het debat op niets uit. De conclusie van econoom F. Hartog vatte het daaropvolgende debat goed samen: wilde je het goed doen, dan was het te duur; deed je het half, dan had het geen voordeel. Opnieuw kwam er daarom niets van terecht.¹¹⁰

Net als in andere landen bleef het basisinkomen daardoor een idee dat geregeld de kop opstak en op sympathie kon rekenen, maar niet van de grond kwam. Historicus Peter Sloman stelt dat het basisinkomen in de jaren negentig buiten beeld raakte doordat de invullingen te ver uit elkaar lagen, de kosten te hoog waren en er te weinig acceptatie onder de bevolking was. De norm van betaald werk kwam alleen maar steviger in het zadel, wat de ont koppeling van inkomen en arbeid door een basisinkomen minder aantrekkelijk maakte. Het kwam vooral in beeld als radicaal alternatief in tijden van economische crises.¹¹¹ In de geschiedenis van de PPR komt daarnaast naar voren dat het idee vaak werd ingehaald door praktische alternatieven, zoals arbeidstijdverkorting. Ook blijkt het idee in deze geschiedenis minder conjunctuurgevoelig. Het basisinkomen kwam binnen de PPR op als een fundament voor een radicaal andere mondiale economische verdeling. Het ontwikkelde zich tot een praktisch alternatief, een eerste stap op weg naar een geleidelijke verandering van het economisch bestel.

Balans: van groot naar klein

De pogingen van PPR-leden om tot een andere verdeling van de welvaart te komen, laten zien dat het succes van de naoorlogse verzorgingsstaat maar betrekkelijk was. Ongelijkheid bleef een probleem, tussen verschillende werelddelen, maar ook lokaal. De aandacht ontwikkelde zich rondom dit thema niet van klein naar groot, maar juist van groot naar klein: de kritiek op de ongelijke verdeling van de welvaart werd in eerste instantie geformuleerd met het oog op de wereldwijde verhoudingen. Vervolgens vertaalden PPR-leden deze kritiek naar de verhoudingen in eigen land. De voornaamste aanleiding om de verdeling van de welvaart ter discussie te stellen kwam eind jaren zestig voort uit de kritiek die mensen in Zuid-Amerika, Afrika en Azië onder meer bij de Verenigde Naties op de agenda hadden gezet.

De toon van de maatschappijanalyses verscherpte binnen de PPR aanmerkelijk aan het begin van de jaren zeventig. Het onvermogen om in de internationale politiek veranderingen te bewerkstelligen leidde tot frustratie. Konden veranderingen dichterbij huis wel afgedwongen worden? De

economische crisis die vanaf 1973 duidelijk voelbaar was, onderstreepte dat ook hier de verdeling van de welvaart niet vanzelfsprekend eerlijk was. Binnen de PPR kreeg in deze context een antikapitalistische analyse de overhand: één systeem was verantwoordelijk voor de problemen overal ter wereld. Het antikapitalisme bood niet alleen een sluitende verklaring, maar ook een wenkend perspectief: veranderingen in de eigen leefwereld waren zo gezien een rechtstreekse bijdrage aan de oplossing van wereldwijde problemen.

De kritiek op het gangbare economische denken en doen leidde ertoe dat welvaart en welzijn niet meer als twee handen op één buik gezien werden. De kritiek op de welvaart richtte zich tot begin jaren zeventig vooral op overdadige of schadelijke vormen van consumptie. Nu trokken partijen als de PPR die kritiek breder, zoals te zien was in de discussies over ‘grenzen aan de groei’. Grenzen aan de groei waren niet alleen belangrijk met het oog op het milieu, maar ook uit sociaal oogpunt. Opnieuw combineerden PPR-leden een mondiaal en een meer lokaal perspectief: de huidige economische groei benadeelde armere landen, maar leidde ook in Nederland tot werk en consumptie die niet meer bijdroegen aan welzijn. In tegenstelling tot wat in de jaren van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog als vanzelfsprekend was aangenomen, waren welvaart en welzijn niet onlosmakelijk verbonden.

De ontwikkeling van de inzet voor een eerlijker verdeling van de welvaart ging niet alleen van groot naar klein, van wereldschaal naar de naaste omgeving. Even contra-intuïtief was dat de idealen soms juist minder tastbaar werden als mensen ze naar hun eigen leefwereld vertaalden. Het basisinkomen was sinds het midden van de jaren zeventig een belangrijk programmapunt van de partij, maar kon nauwelijks in alledaags activisme omgezet worden. Activisten hadden al vanaf het midden van de jaren vijftig allerlei manieren gevonden om de inzet voor mensen in andere delen van de wereld concreet gestalte te geven door een deel van hun inkomen te doneren, ‘eerlijke’ producten te kopen of hulpgoederen op te sturen. Juist waar het ging over datgene wat veel Nederlanders dagelijks met elkaar deelden – loonarbeid – vonden PPR-leden zo’n insteek niet. Rondom het basisinkomen was wel dezelfde ontwikkeling van hoop op ingrijpende wijzigingen op korte termijn naar verandering in kleine stapjes te zien. De focus in het denken over de verdeling van de welvaart verschoof dus van groot naar klein en van revolutionair naar evolutionair.

Het denken en doen van PPR-leden omtrent de verdeling van de welvaart sinds de late jaren zestig laat zien hoe de nationale verzorgingsstaat zijn glans verloor. Ook zij gingen mee in de opvatting dat de regelingen nauwelijks nog betaalbaar waren, en ook zij twijfelden aan de mate waarin zo’n staat bijdroeg aan emancipatie en solidariteit. De verzorgingsstaat belichaamde niet langer zonder meer een wenkend perspectief, maar bezorgde ook pleitbezorgers van een rechtvaardiger welvaartsdeling kopzorgen.